

מבוא: דרך ספר

ספר זה עוסק בהיסטוריה התרבותית של מאה השנים הראשונות להוצאה לאור בעברית בארץ ישראל (1910–2010), תוך התמקדות בהוצאה לאור של ספרות יפה. השנים סביב סוף העשור הראשון וראשית העשור השני למאה ה-20 מסמנות את נקודת ההתחלה של ההוצאה לאור בארץ-ישראל. באותה העת הופיעו הספרים, שהוציא לאור יזם המו"לות המודרנית הראשון בארץ, שלמה ישראל שרירזולי (ש"ש), ולאחריהם הופיעו החוברות והכרכים של ההוצאות המאורגנות הראשונות בארץ-ישראל, "לעם" ו"יפת", שעם מייסדיהן נמנים אנשי תנועות הפועלים. אחד הפעילים באותן הוצאות היה יוסף חיים ברנר, שנודע כסופר, עורך, יזם מו"לי ומתרגם עוד טרם עלה לארץ-ישראל בשלהי העשור הראשון למאה העשרים, ובה סייע להקים את יסודות התרבות העברית המתחדשת. שנת 1910, השנה בה סומנה בחיבור זה ראשית המו"לות העברית בארץ, היא השנה בה ראה אור הכרך הראשון של "כתבי י.ח. ברנר" בהוצאת קרוגליאקוב ביפו. שנים אלו, סביב סוף העשור הראשון למאה העשרים, מהוות נקודת ציון תרבותית חשובה מכיוון שפעילות מו"לית זו לא התרחשה בחלל ריק, אלא הופיעה כאחד המרכיבים הבולטים במכלול ראשית "החיים הספרותיים" המלאים בארץ (על כך בהרחבה בשער השני).

מעבר לעובדה שלמו"לות העברית מלאו מאה שנים, מועד המבקש סיכום ומבט רטרוספקטיבי, ניתן לראות, כי תקופת סוף העשור הראשון למאה ה-21 מסתמנת גם כתום עידן בעולם ההוצאה לאור בעולם בכלל, וכתקופה של שינויים בתרבות הספר העברית בישראל בפרט. על תמורות אלו אעמוד לאורך הספר ובסיכומי. בפתח הדברים כאן אציין אך מספר שינויים טכנולוגיים, החל מאתרי מידע באינטרנט, המייתרים חלק ניכר מספרי היעץ, דרך אתרי מו"לים, המאפשרים למו"ל "לדלג" מעל חנות הספרים ישירות לקורא, עבור בהוצאה עצמית לאור גם באמצעים ביתיים ואף בפלטפורמת האינטרנט, וכלה בימי ראשית הספרים האלקטרוניים לקריאה וספרי השמע (Audio Books), שאמנם נראה כי בזמן הקרוב אינם צפויים להחליף את הספר המודפס והכרוך, אך כבר עתה משנים רבים מתהליכי הייצור

והצריכה של ספרים.¹ לכל השינויים הטכנולוגיים הללו נוסף את יחסי הגומלין בין הטכנולוגיה לסביבה החברתית בה פועלים הכותבים, המתווכים והקוראים – אקולוגיית תעשיית הספר – ובכלל זה את חולשתם של המו"לים מול מוכרי הספרים בשוק תחרותי, כך שההוצאות לאור, בעיקר אלו המתמחות בספרי איכות, מהלכות על עברי פי פחת כלכליים. לפיכך, מאה שנות מו"לות עברית הן סיפור סגור המסכם עידן ובה בעת סיפור פתוח ומתחדש תמידית של יצירה ועשייה.

סיפור המו"לות העברית – וליתר דיוק, מארג הסיפורים הנפרדים והמשתלבים המכוננים אותה – הוא סיפור מרתק. בעוד שהוא מתאר את הדמויות וההתפתחויות מאחורי הענף, הוא פותח צוהר רחב ומספק התבוננות על כינונה של התרבות העברית המודרנית-החילונית בארץ², המשלבת בין הקמת התשתיות הפיזיות לבין ביסוס התנאים הרוחניים להיווצרותה. קרי, במקביל לביסוס המרחב הפיזי ובמסגרת מלאכת "בניין האומה" (Nation Building), מספר הספר את

¹ ה"טלגרף" הבריטי מדווח במאי 2016 כי לאחר ארבע שנים ברציפות בהן עלו מכירות הספרים הדיגיטליים לקריאה, בשנת 2015 נעצרה המגמה והספרים הפיזיים-מודפסים חזרו להוביל. יחד עם זאת, יש עלייה גדולה בכמות ספרי השמע הנצרכים על-ידי הציבור. ראו כאן (נדלה לאחרונה ב-17/5/16):

<http://www.telegraph.co.uk/news/2016/05/12/books-are-back-printed-book-sales-rise-for-first-time-in-four-ye/>

² הכוונה בקטגוריה "חילונית" ו"תרבות חילונית" היא לתרבות הנוצרת מחוץ לתחומה של האורתודוקסיה, תרבות שאינה כפופה למורא האל. יחד עם זאת, כמקובל, אין לראות בקטגוריות "חילונית" ו"דתית" דיכוטומיות המוציאות זו את זו, ובתוך ההקשר ההיסטורי יש להביא בחשבון כי התרבות העברית החילונית צמחה, בעיקרה, בעקבות תקופת ההשכלה ומתוך תהליכים של חילון (Secularization) המסורת היהודית, תוך שהיא שואבת ממנה ונמצאת בדיאלוג עמה. במחקרים קודמים, הוצמדה התיבה "דת" גם לריטואלים של מדינה ("דת אזרחית") ובהקשר המקומי נודע המושג "דת העבודה". ראו, בין היתר:

Bellah R.H. (1967). Civil Religion in America. *Daedalus*, 96, 1–21.

Liebman, C. & E. Don Yehiye (1983). **Civil Religion in Israel: Traditional Judaism and Political Culture in the Jewish State.** Berkeley, CA: University of California Press.

Neiger, M. & Roeh, I. (2003). The Secular Holy Scriptures: The Role of the Holyday Literary Supplements in the Israeli Press and Culture. **Journalism: Theory, Practice & Criticism**, 4(4), 477–489.

תהליך כינונו של המרחב התרבותי הציוני, "בניין האומה הרוחני". בתהליך זה יש למוציאים לאור מקום משמעותי, מכיוון שכמתווכי תרבות אקטיביים הם הטעינו את החיים הפרטיים והציבוריים בתוכן, ביופי ובמחשבה, משהדפיסו את הספרים בתנאים בהם העברית הייתה שפת החיים ובהמשך שפת הרוב במדינה.

משברים שונים איימו ומאיימים על עולם הספר לאורך השנים. בעת הזו נשמעות טענות כי הספר בצורתו הנוכחית עומד בפני שינוי משמעותי, אפילו בפני הכחדה, והאפוקליפסה הטכנולוגית לגבי הספר בכלל, מצטרפת לקולות המתריעים על הקשיים המיוחדים, העומדים בפני הספר העברי בפרט. חששות לגבי עתיד הספר וההוצאה לאור נשמעו פעמים רבות לאורך ההיסטוריה ובכל זאת קמה בישראל תעשיית ספר מפוארת ופעילה, המוציאה והמפיצה עשרות ספרים בכל שבוע ומשמשת בית אמיתי ליוצרים, שחלקם נחשבים ונמנים עם מיטב יוצרי תבל. אל יהיה הדבר קל בעינינו.

לפיכך, מול נתונים אלו, מפתיע שמחקר מקיף על המו"לות העברית המודרנית טרם נכתב.³ אכן נכתבו מספר עבודות מחקר בתחום זה, בעיקר כאלה המתרכזות בהוצאה בוודת ושחוברו לשם קבלת תואר שני (תזה); אם היו בנמצא רבות כאלה ומתקדמות יותר, הייתה כתיבת ספר זה פשוטה הרבה יותר. חסרונו של מחקר מו"לות מקיף על מאה השנים האחרונות אולי מפליא פחות, אם נביא בחשבון שגם במקומות אחרים בעולם נמצאים עדיין מחקרים מסוג זה בחיתוליהם.

³ נזכיר כי בנוגע לתקופה הקודמת למאה העשרים נכתבו על אודות הספר העברי מספר חיבורים בתקופות שונות. בין היתר, אזכיר את מחקריהם של מלאכי בית-אריה (1969), (1972), זאב גריס (2002), א"מ הברמן (1962), שושנה הלוי (1963, 1973) ויעקב שפיגל (תשנ"ו, תשס"ה).

אמנם ישנן מדינות, בעיקר צרפת ובריטניה, בהן מחקר הספר הוא אבן שתייה תרבותית, אולם גם שם, מחקר המו"לות במאה ה-20 עדיין בחסר. בבריטניה מרוכז מחקר מקיף על תולדות המו"לות באוניברסיטת קיימברידג', ממנו פורסמו כשישה כרכים הנוגעים לשנים 400–1100, 1100–1400, 1400–1557, 1557–1695 ו-1830–1914.⁴

ספרו של ג'ון פת'ר, *A History of British Publishing*, נוגע, אך ברפרוף, בסוגיות של מו"לות עכשווית ובמו"לים המודרניים, וספרם של קוסר, קדושין ופאוול, *Books: The Culture and Commerce of Publishing*, ותיק על מדף הספרים, מציע מבט כולל על תעשיית הספר, על הקשר בין תרבות ומסחר, על נושאי תפקידים בתעשיית הספר ועל הפצת ספרים והביקורת העיתונאית עליהם. הספר מכניס את תעשיית המו"לות להקשר רחב ומהווה חלק מהתשתית התיאורטית לספר זה, כפי שתוצג להלן, תשתית אשר תיישם בניתוח את מכלול המרכיבים והנרטיבים ביחס להוצאות הספרים השונות.

⁴ ספרים אלו הם רק דוגמה לאתגר העומד בפני מי שמבקש לסכם נרטיב מו"לי ארוך שנים:

- Gameson, R. (Ed.) (2011). **The Cambridge History of the Book in Britain**, Vol. 1: 400–1100. Cambridge: Cambridge University Press.
- Morgan, N.J. & Thomson, R.M. (Eds.) (2008). **The Cambridge History of the Book in Britain**, Vol. 2: 1100–1400. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hellinga L. & Trapp, J.B. (Eds.) (2000). **The Cambridge History of the Book in Britain**, Vol. 3: 1400–1557. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barnard, J. & McKenzie, D.F. (Eds.) (2002). **The Cambridge History of the Book in Britain**, Vol. 4: 1695–1557. Cambridge: Cambridge University Press.
- Suarez, Michael F., S. J. & Turner, L.M. (Eds.) (2009). **The Cambridge History of the Book in Britain**, Vol. 5: 1695–1830. Cambridge: Cambridge University Press.
- McKitterick, D. (Ed.) (2009). **The Cambridge History of the Book in Britain**, Vol.6: 1830–1914. Cambridge: Cambridge University Press.

אנדרה שיפריץ (2003) נוגע בספרו, "עסקי ספרים", בכמה מן השאלות המרכזיות שישאל גם מחקר זה. כך כותב שיפריץ ביחס למחקר בארה"ב:

סיפורה של המו"לות הוא הרבה יותר מרשימת נתוני מכירות סתם. השאלות החשובות הן מה פורסם, מה יכלו הקוראים לבחור, אלו רעיונות חדשים הוצעו לציבור, אם בסיפורת ואם בעיון. הסיפור מעלה גם שאלות בדבר היחס בין התרבות הגבוהה וקהלי ההמונים בתקופה של תיעוש מפותח. איך השתנו בתי ההוצאה עצמם ואיך השפיעו השינויים על העובדים בתחום?

אילו היה בנמצא מחקר מקיף המתעד את פרטי השינויים האלה, היה הדבר מסייע בכתיבת הספר הזה. לרוע המזל, קיימים רק מעט מאוד מחקרים כלליים על תולדות המו"לות באמריקה, ולמעשה, מדובר, בדרך כלל, בסקרים רחבים. גם ספרי הזיכרונות מעטים להפתיע – יש קומץ ביוגרפיות של מו"לים אמריקאים ובריטים מפורסמים, וכמה ספרים על תולדות התאגידים. אחדים מאלה, כמו ספרו של יוג'ין אקסמן על הארפר, מעוררי הערצה בכנותם ומרתקים; אחרים אפשר לסווג כתרגילים ביחסי ציבור (עמ' 15).

הוצאה לאור היא התגלמות המימדים הפיסיים והמנטליים המכוננים את התרבות: התוצר הסופי של המו"לות – הספר – הוא מניה וביה אובייקט גשמי ורוחני, אובייקט שלשם הפקתו דרושים תנאים פיסיים כמו מכונות דפוס ואספקת נייר ותנאים רוחניים, המאפשרים התפתחות של יצירה מקורית, ביניהם קיום קהל קוראים, המזין את המערכת הספרותית בציפיות ובהתעניינות. ספר זה מנסה להתייחס לשתי פנים אלו ולמלא את הפער שמתאר שיפריץ באמצעות ניסוח שאלות על אודות המו"לות בתחומיו של "עם הספר", כשהוא מביא בחשבון שחלק מהדיווחים על תקופות העבר יש לקרוא בזהירות, בכדי לא ליפול למלכודות ההאדרה העצמית ויחסי הציבור.

למרות שלרשות המחקר הזה עמדו הררי מידע פוטנציאליים, שלא נית להכילם בגבולות של ספר אחד ובטווח מחקרו של חוקר יחיד, ספר זה שואף להציג את התמונה הכוללת באשר לתפקידיה התרבותיים של המו"לות העברית החילונית והמודרנית בארץ-ישראל ובתולדותיה במשך מאה שנה – מראשיתה ועד ימינו, ימי ראשית האלף השלישי. זוהי תקופה ארוכה, רבת תהפוכות לעולם; ליהודים וליהדות; לציונות ולמדינה; לעברית ולארץ ישראל, הבאות לידי ביטוי בעולם הספר.

מכאן, שאלת תיחום גבולות הזמן והמרחב בהם עוסק הספר הייתה שאלה קריטית ומהותית. באשר לשאלת המרחב: המו"לות העברית החילונית המודרנית – זו שהתמחותה חורגת מהדפסת ספרי קודש – החלה מחוץ לגבולה של ארץ-ישראל, ונהוג לתארך את צעדיה הראשונים החל בשנות ה-90 של המאה ה-19, במפעלים המו"לים אליהם היה קשור בן אביגדור (כינויו של אברהם לייב שלקוביץ). בין אלו נמנה את "ספרי אגורה", "אחיאסף", "תושיה" ו"צנטרל-מרכז" בוורשה, פולין.

בסופו של דבר, גם משום שמפעלים אלו זכו לתיאור⁵ וגם מתוך הצורך המחקרי למקד את נקודת המבט, לפחות מן הבחינה הטריטוריאלית, נקבע כי בלבו של חיבור זה יעמוד המרכז הארץ-ישראלי. ההתלבטות בשאלת גבולות הזמן של החיבור הייתה קשה אף יותר מכיוון שהיא נעה בין החלטה אקדמית לעצור את הדיון בשנות השמונים של המאה ה-20, או, לכל המאוחר, בראשית שנות ה-90, כדי לאפשר פרספקטיבה היסטורית, ולו קצרה, על הדברים; או, לחילופין, להפוך את הספר לרלוונטי ולאקטואלי – כזה שיתאים לקהל רחב יותר ולקורא המשכיל,

⁵ ראו, בין היתר, שתי עבודות תזה, שנכתבו בהנחיית נורית גוברין: שלהב, ש. (1993). **מכוונות למעשים: פרק ראשון בתולדות המו"לות העברית המודרנית**. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך במדעי הרוח, החוג לספרות עברית, אוניברסיטת ת"א. וכן: יעקובוביץ, ב. (1997). **עשות והפץ ספרים הרבה – לתולדותיה של הוצאת הספרים "צנטרל-מרכז" בוורשה**. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך במדעי הרוח, החוג לספרות עברית, אוניברסיטת ת"א. מכיוון אחר ראו דברים שכתב גרשון שקד על הרקע לצמיחת הסיפורת העברית החדשה והדמויות שכוננו אותה: שקד, ג. (1977). **הסיפורת העברית 1880–1980** (כרך א': בגולה). ת"א: הקיבוץ המאוחד וכתר.

המתעניין במגמות תרבותיות ובהשלכותיהן החברתיות – ולהמשיך את העיון עד לסוף העשור הראשון של המאה ה-21. סוגיה נוספת הקשורה בכך, נוגעת למבנה הספר: על מנת להגיע לראייה הכוללת את סיפורה השלם של המו"לות העברית ניתן היה לבנות את הספר בשני אופנים: לספר אותו באופן כרונולוגי רצוף (עשור אחר עשור) או להביא את קורותיה של כל הוצאה בנפרד, מתוך הנחה שחיבור כל ה"ביוגרפיות" של ההוצאות יחד יספר את הסיפור השלם.

כאן נבחרה דרך ביניים, בה, מחד גיסא, מתוארות ההתפתחויות בשדה המו"לות כחלק מ"שדה הייצור התרבותי" (Bourdieu, 1993) על פי סדרן הכרונולוגי (ראו תוכן העניינים על-פי סדר השערים והפרקים), ומאידך גיסא, בכל שער לשעצמו נדונות ההוצאות לאור, שהופיעו באותו עשור, כל הוצאה בפרק נפרד וסיפורה מתחילת דרכה ועד סופה (או, עד ימינו). כך, לדוגמה, סיפורה של הוצאת "עם עובד" מתחיל בשער העוסק בראשית שנות הארבעים, אך הפרק המוקדש לה מגיש את ה"ביוגרפיה" של ההוצאה ברצף באותו הפרק עד ראשית העשור השני למאה ה-21.

שערי הספר מתמקדים בסיפוריהן של הוצאות הספרים מתוך פרספקטיבה תרבותית-היסטורית. יחד עם זאת, ביחס לסוף התקופה לה מוקדש המחקר, קרי, קורות ההוצאות הפעילות בראשית העשור השני של המאה ה-21, מתפתח דיון, המשולל, מטבע הדברים, פרספקטיבה והמוקדש לקורות השנים הראשונות של המאה הנוכחית ולעלילותיהן הסוערות מן הבחינה התרבותית, הטכנולוגית, הכלכלית ואף הפרסונאלית. בסופו של דבר מוצג בפני הקורא מהלך שלם, בן מאה שנה, המתמקד בהוצאה לאור של ספרות יפה בארץ מראשיתה ועד ימינו. זאת ועוד, עיון בתהליכים עכשוויים במו"לות מופיע בשער החותם את הספר, שבו אף נדון עתידו של הספר העברי.

ספר זה אינו מתיימר להקיף את עולם המו"לות העברית בן מאה השנים במלואו, ובוודאי לא לרדת לעומקו של כל פולמוס בעולם הספר באותה תקופה, אלא להציע מבט פנורמי, סינכרוני ודיאכרוני, על השחקנים הראשיים – אישים

והוצאות, בעולם המו"לות העברית. כך, לדוגמה, סיפורה של כל אחת מהוצאות הפועלים – "עם עובד", "ספריית פועלים" ו"הקיבוץ המאוחד" – יכול להחזיק לכשעצמו ספר מרתק שלם ואילו בספרי זה מוקדשות לשלוש הוצאות אלו כארבעים אלף מילים בלבד. הבחירה לבכר מבט פנורמי ומקיף על תולדות ההוצאות לאור של ספרות יפה בעברית נבעה מהמחסור הבולט במדף הספרים, בכרך בעל מאפיינים כאלה, אשר יקנה פרספקטיבה מחקרית כוללת ואשר ממנו, אני מקווה, יצמחו עיונים נוספים, ואידך זיל גמור. למרות שמחקר זה מתמקד במו"לים שפרסמו ספרות יפה, הרי שיש בו גם לא מעט התייחסויות לסוגות אחרות בהוצאה לאור, כמו ספרות ילדים, ספרות פופולארית וספרי עיון, מתוך רצון לתת תמונה מלאה יותר הן על פעולתו של מו"ל מסוים והן על שדה ההוצאה לאור בכלל. יחד עם זאת, גם סוגות אלו ראויות למבט פנורמי מקיף. אני מאמין, שדרך עיון זו בתולדות ההוצאה לאור של ספרות יפה, כלומר, כל ההוצאות יחדיו וסיפורה של כל אחת מהן לחוד, מאפשרת תפיסה שלמה של תולדות המו"לות ותפקידיה התרבותיים.

מבנה הספר

על מנת להתמודד עם תקופה היסטורית ארוכה ומגוונת ועם שפע הפרספקטיבות הזמינות במדעי הרוח והחברה – היסטוריה, ספרות, חקר התרבות, כלכלה, מנהל עסקים, סוציולוגיה ותקשורת – הוכנס הסיפור הפרטני, המספר את קורותיה של כל הוצאת ספרים כאורגניזם חי, לקונטקסט רחב יותר, כחלק ממודלים מו"ליים רחבים יותר: מודל ההוצאה הציבורית-אידאולוגית; מודל ההוצאה המשפחתית הגדולה; מודל ההוצאה המשפחתית הקטנה; מודל ההוצאה המסחרית הגדולה ומו"לות הנישה. בכל מודל שכזה נבחנו ההוצאות המרכזיות מבחינת גודלן ותפקידן התרבותי בעת כתיבת המחקר. בתוך כל מודל הובאה כרונולוגיית ההיסטוריה של כל בית הוצאה, תוך עיון רב-תחומי, דרך מגוון פרספקטיבות תיאורטיות. מי שיחפש בספר נרטיב-על מודרניסטי, לפיו החלה המו"לות העברית כגוף מונוליטי בנקודה מסוימת, עברה תחנות אחידות והגיעה לנקודה שלישית משותפת, עלול להתאכזב.

פרט לניתוח שיוצג בשער השני, המחבר בין מתווכי התרבות שנדונים בשער התיאורטי לבין סיפור הקמתה של המו"לות העברית המודרנית בא"י, לא מתקיים דיון במתווכי התרבות מתוך פרספקטיבה כרונולוגית כסיפור רציף במקביל לסיפור הלאומי. אחת הסיבה המרכזיות לכך היא שהסיפור הלאומי עצמו איננו מהלך לינארי והוא כולל, כדברי פוקו (2005), "ריבוי של היסטוריות צמודות ובלתי תלויות אלה באלה" (עמ' 13).⁶ יחד עם זאת, ברור כי סיפורה של המו"לות העברית עצמה על רבדיה המקבילים הוא חלק בלתי נפרד מן הסיפור הלאומי הציוני.⁷ הנרטיב שנבנה בספר זה – אוסף של מונוגרפיות על ההוצאות השונות והקשרים ביניהן – מתאר את התפתחותן של הוצאות בתוך מודלים של מו"לות. סיפורה של כל הוצאה מתחקה אחר גלגוליה, האנשים שפעלו בה, סוגיות מרכזיות שנקשרו בשמה והספרים שראו בה אור.

ספר זה מציע עשרה סיפורים מרכזיים, יחד עם עוד כשלושים סיפורים קטנים יותר, תוך אזכורן של הוצאות רבות נוספות (ראו בתוכן העניינים על-פי הוצאות הספרים ובאינדקס). אם להשתמש בלשונו של ליאוט (1999) בספרו על "המצב הפוסט מודרני", חיבורם של כלל "הנרטיבים הקטנים", הוא סיפורה הגדול – רב-הפנים והמתפתח באפיקים שונים וממניעים שונים – של המו"לות העברית המודרנית. בלשונו של פוקו (2005) כאמור, נוכל להציע כי "הארכיאולוגיה של הידע" היא ההתבוננות ההיסטורית, הרואה את המידע ואת השיח המתלווה אליו, כקטגוריות תרבותיות, בהן מונחים ה"סיפורים" באופן שכבתי וגניאולוגי, ברצפים שונים, ומקיימים בינם לבין עצמם זיקות. אותן זיקות יוצרות תובנות רב מימדיות, שאינן מכילות רק את הקצוות הבינאריים, הנרתמים, כביכול, למהלך לינארי מטשטש ומחלק. לא ניתן, אם כן, להציג מודל הבנוי ממהלך קווי וישיר בלבד, אלא אם מתמקדים בעובדות סטטיסטיות ובנתונים כמותיים כמו אלו הטכנולוגיים (ממכונות דפוס "פרימיטיביות" לדפוס מחשב משוכלל) והדמוגרפיים (מיישוב צנוע למדינה בת שבעה מיליון תושבים).

⁶ פוקו, מ. (2005, במקור 1969). הארכיאולוגיה של הידע. רסלינג: תל אביב.

⁷ ראו בהרחבה: חבר, ח. (2007). הסיפור והלאום. רסלינג: תל אביב.

יחד עם זאת, על מנת לשמור על רציפות בזמן, סודרו השערים כך שהם חופפים להתפתחות ההיסטורית של המודלים המו"ליים הנדונים ולייסודן של ההוצאות. כך, החלק העוסק בהוצאות המשפחתיות הפרטיות הקטנות, שהחלו להופיע לאחר מלחמת העולם הראשונה, מופיע מיד לאחר הדיון בהקמת המו"לות העברית המודרנית בא"י בראשית המאה ה-20 ולפני החלק העוסק בהוצאות הספרים של תנועות הפועלים ("עם עובד", "הקיבוץ המאוחד" ו"ספריית פועלים"), שהופיעו על הבמה בשלהי שנות השלושים של המאה הקודמת. משום כך, הדיון בהוצאות המסחריות הגדולות ("כתר" ו"דיעות אחרונות" ולאחר מכן, "כנרת-זב"מ") מופיע בסוף הספר, כמו גם הדיון בהוצאות הנישה ובהוצאות הקטנות, שרבות מהן קמו בעשורים האחרונים עם השינויים בעולם הספר.

תשומת לב מיוחדת הוקדשה לקורותיהן של שתי משפחות – שוקן וזמורה – באשר תולדות שלושה דורות במשפחות אלו – כל אחת בדרכה – מקפלות את קורות המו"לות העברית משנות ה-30 ועד ימינו. על פי שיטה זו פוצלו תולדות משפחות אלו כך, שסיפורי ראשית השושלת (ש"ז שוקן וגרשום שוקן; ישראל זמורה), המתרכזים במו"לות מצנטית מעיקרה, מופיעים לפני ובמקביל לקורותיהן של הוצאות הפועלים ואילו סיפורם של הדורות הבאים בשושלות אלו שדחפו להוצאות מסחריות (בתו של גרשום שוקן, רחלי אידלמן, שהביאה רוח אחרת להוצאת "שוקן", כמו גם סיפורו של אהד זמורה) סופר בשער המתאר את שנות ה-70 של המאה הקודמת והלאה, לפני סיפורן של ההוצאות המסחריות הגדולות.

העיון בתפקידיה התרבותיים של המו"לות העברית החילונית המודרנית, על-פי המודל שהוצג לעיל, הצריך שער, המתמקד ביצירת הבסיס עליו נבנתה המו"לות העברית והסוקר באופן מפורט את התנאים המכניסים ואת התנאים המכוננים להקמת המרכז הספרותי הארצישראלי בכלל והמו"לות העברית בו, בפרט. עיון זה מראה באופן מרוכז ומסודר את כלל הגורמים ומתווכי התרבות שפעלו ליצירת הרפובליקה הספרותית בארץ ישראל, בתוך ההקשרים ההיסטוריים הרחבים (תרבותיים, פזיים, חברתיים, חוקיים).

לכלל חלקי הספר, הבוחנים את המקרה הספציפי של המו"לות בארץ, הוקדם שער תיאורטי, העוסק במוסדות המתווכים בין היוצרים לקוראים, ובמרכזם עולם המו"לות, ובו הוצגו המודלים התיאורטיים, שפותחו במחקר זה. שער זה הוא צלע שלישית בהגיון, שהנחה את בניין הספר, שעריו ופרקיו, מכיוון שהוא מציג בפרוטרוט את כלי הניתוח שחודשו במחקר זה: התפקידים השונים המוטלים על המו"ל וחיבתו בין שלל מתווכי התרבות. השער מפרט כעשרים ושלושה מתווכי תרבות, אחד-עשר שלבים בתהליך התיווך של הוצאת ספרים לאור ושש הכרעות תרבותיות, המתקבלות על-ידי המו"ל, וכן הגורמים והשלבים בהפקת ספר. כל אלו משמשים אבני בוחן, באמצעותן נבדקת פעולתם של המו"לים הנזכרים במהלך המחקר. במילים אחרות ניתן לומר כי שלושה צירי מאקרו מרכיבים את הדיון בשערים העוסקים בהיסטוריה התרבותית של המו"לות: הציר הכרונולוגי (עשור אחר עשור), ציר המודל המו"לי (מודל ההוצאה המשפחתית, המו"לות המסחרית הגדולה וכן הלאה) והציר הפונקציונאלי (תפקידי המו"ל כמתווך תרבות וקשריו עם מתווכים אחרים), על יסוד התובנות של השער התיאורטי, כדי לבחון את התפקידים והתפקודים של מגוון הוצאות הספרים. סוג עיון זה הוא חידוש של מחקר זה.

בנוסף לצירים שנזכרו לעיל, המשמשים כקואורדינאטות לניתוח ולסיווג במאקרו, ביקש המחקר לשכלל את כלי הניתוח במיקרו: עיון בתולדותיהם של בתי ההוצאה לאור ובתפקידיהם התרבותיים הצריך שימוש במגוון שיטות חקירה. לנוכח העובדה כי החומר הארכיוני על המו"לים הגדולים בישראל דל ורובו אבד עם השנים (וזה הקיים מספק, בעיקר, התבוננות ברמת המיקרו), התבסס המחקר על כמה מוקדים: א. כ-50 ראיונות עם אישים, הקשורים בעולם המו"לות העברית (ראו רשימה בסוף הספר). ב. ניתוח עיתונות התקופה. ג. עיבוד ספרות מחקר הנוגעת במו"לות, שרק במיעוטה חוקרת את התחום, ובעיקרה היא כוללת ביוגרפיות ואוטוביוגרפיות.

הישענות על עיתונות התקופה ועל ביוגרפיות חשובה, אך מחייבת זהירות, מכיוון שבסופו של דבר היא מושתתת על נרטיבים אישיים ולכן סובייקטיביים: יש צורך לבדוד את העובדות מן הרשמים בהם הדמות, שהדיון נסב עליה, תופשת ומתארת את תפקידה בעבר (במקרה של ראיון אישי, של ראיון עיתונאי או של יומן אוטוביוגרפי). כאן עלול החוקר ליפול למלכודות "שיפוץ העבר" מפי המעיד בפניו, בין אם מקורן ברצון להאדרה עצמית ובין אם מתוך בלבול או שכחה. כמו כן, יש צורך לעקוב אחר הפרספקטיבות והאידיאולוגיות שעומדות ברקע של מחקר אחר בו נעזרים, זאת בכדי שהמחקר הנוכחי לא יוטה בגלל תפיסה שלמה אשר הוצגה במחקר קודם, שעסק בביוגרפיה והעלולה להדגיש את מעשיו של אדם אחד על-חשבון אחרים, שפעלו באותה סביבה או באותה תקופה. כדי להמנע מכך, בצד פעולות הראיון והעיון הביבליוגרפי, שוכלל כלי נוסף: ניתוח הקטלוג.

הקטלוג הוא מסד הנתונים – "הסיפור האובייקטיבי" – ביחס לשאלה מה קרה בהוצאה באיזו שנה. הקטלוג הוא המסמך החשוב ביותר בתולדות בית הוצאה והוא ניצב מעל כל נרטיב העולה מפרוטוקול ישיבה כזו או אחרת או מדברים שאמרה אחת הדמויות בראיון אישי או בכתבה בעיתון. הקטלוג חושף אלו הם הספרים המועדפים בכל שנה, מיהם הסופרים שנבחרו על פני אחרים, מה היחס בין תרגום לבין מקור, באיזו שנה הצטרף סופר להוצאה ובאיזו שנה עזב. כשהקטלוג עומד בהשוואה לקטלוגים של הוצאות אחרות, התמונה הופכת ברורה ובהירה יותר. הראיונות והביבליוגרפיה הם כלים המאפשרים לחוקר למלא את הפערים ולהסביר את העובדות, שעולות מתוך הקטלוג הדומם: למשל, מדוע עזב סופר את ההוצאה? מה היו המניעים לפרסום? ומדוע פורסם בהוצאה אחת ולא באחרת?

ניתוח הקטלוג הוא עיסוק מפרך, אך דרכו ניתן להתמודד ברצינות וביושר עם הבניות של נרטיבים ותדמיות של יחסי ציבור, המתלוות אל ההוצאות לאור. חלק מתדמיות אלה מוצאות חיזוק בקטלוג ההוצאה. ביחס לחלק האחר הקטלוג מציב

סימן שאלה.⁸ כמובן, שניתוח כזה יכול לשמש רק כבסיס לסיפור החי, כאשר ראיונות, ביוגרפיות ואוטוביוגרפיות, קטעי עיתונות, פרקי מחקר, קריאה בטקסטים ספרותיים ואף מעט קטעים מן הארכיון, משלימים את התמונה.

לדאבוני, מגבלות המקום והזמן מובילות לכך שרק מעטות, באופן יחסי, מתוך אלפי הדמויות שפעלו ושפועלות בעולם המו"לות העברית זכו להבלטה, לעתים בשל מרכזיותן ולעיתים מכיוון שהדגימו בפועלן הדגימו תופעה תרבותית, שהמחקר ביקש להפנות אליה זרקור. אני מבקש את סליחתם של אנשים אלו ושל משפחותיהם אם חלקם בספר נגרע לחלוטין, צומצם, או הפך לחלק מנרטיב המחקר, שאינו חופף לאופן בו הם תופסים את סיפורם האישי.

בסופו של דבר, אחרי סינון נוסטלגיה הכרחי מתברר, כי כל הוצאות הספרים התמודדו עם אותן דילמות לאורך השנים ובראשן השאלה איך להמשיך ולהוציא לאור ספרים ראויים (וכל הוצאה הגדירה "ראוי" באופן שונה) מחד גיסא, ולשרוד כלכלית, מאידך גיסא. יחד עם זאת, עשרות ההוצאות שנסקרות כאן ומאות האישים שפעלו בהן מספרים, כל אחד בדרכו, את הסיפור הזה. התפיסות השונות, העולות מסיפורים אלו, מרכיבות את פסיפס התרבות העברית המתחדשת – בנייתה בעבר, התפתחותה לאורך השנים ואתגרי העתיד העומדים בפניה.

⁸ לשמחתו של החוקר עומדים לרשותו בעידן הזה כלי מחשב משוכללים ומאגרי מידע המסייעים לו בהצלבת הנתונים. מאגר אחד הוא מפעל הביבליוגרפיה של הספר העברי 1470–1960 (<http://www.hebrew-bibliography.com>, נדלה ינואר 2016) הכולל פרטים ביבליוגרפיים של כ-90 אחוז מן הספרים שנדפסו בעברית ובשפות עבריות בין השנים 1470–1960. המאגר מונה למעלה מ-141,000 רשומות ו-15,000 ביוגרפיות. בנוסף מאגר "קרית ספר" בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ("הספרייה הלאומית"), המוגדרת כ"ביבליוגרפיה הלאומית של מדינת ישראל והעם היהודי" שנוסדה בשנת תרפ"ה (1925) ומטרת הביבליוגרפיה הלאומית היא לתעד את כל הפרסומים הרואים אור בישראל בכל התחומים ובכל השפות ואשר מופקדים בספרייה הלאומית (נדלה ינואר 2016):

<http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/infochannels/Catalogs/bibliographic-databases/Pages/qsefer.aspx>

מאגרים אלו מאפשרים להצליב מידע, בין שנים, מחברים ומוציאים לאור. ללא מאגרים אלו, עבודתו של החוקר הייתה קשה הרבה יותר למיסומך ולעיתים כמעט בלתי אפשרית.

חיבורים שעמדו לפני המחקר

מספר חיבורים במחקר הספרות ובהיסטוריה של התרבות בכלל, וזו העברית, בפרט, נוגעים במחקר זה ויובאו בקונטקסט הרלוונטי כשכאן מוצגת בקצרה נקודת הפתיחה של המחקר. אחד הספרים הראשונים שנכתבו בנושא זה הוא ספרה של זהר שביט (1982), "חיים הספרותיים בארץ ישראל 1910–1933", שמציע לראות כמו"לות את אחת הפונקציות העיקריות בתיווך תרבות. בשנת 1999 התפרסם חיבורה של שביט "התפתחות המו"לות העברית בארץ ישראל", הסוקר את ההוצאות הראשונות שקמו בארץ ישראל. שני אלו מספקים מסמכים חשובים לשערים הראשונים של ספר זה.

חיבורים אחרים, שנכתבו כעבודות תזה, סקרו את תולדותיו של בית הוצאה אחד בכל פעם והתפרסמו בעיקר במחצית השנייה של שנות התשעים. בין החיבורים הללו אפשר למנות את עבודתה של אילה יהב (1995) על הוצאת הספרים "מרדכי ניומן" (1945–1977); את עבודתו של ברנרד יעקובוביץ (1997) על הוצאת הספרים "צנטרל-מרכז" בוורשה (1911–1933); את עבודתו של ניר רושקין (1998) על "ספריית פועלים" (1939–1955); את חיבורה של צפרירה שועלי (1990) על הוצאת "דביר" בין השנים 1921–1924 (קרי, בשנותיה בגרמניה) ובהמשך – עבודת הדוקטורט שלה על הוצאת "מחברות לספרות" (שועלי, 2004); ואת עבודתה של שולמית שלהב (1993) על הפרויקטים של בן אביגדור, קרי, ראשית המו"לות העברית החילונית המודרנית באירופה.

תחום אחר ששימש כלי עזר במחקר היו ביוגרפיות ואוטוביוגרפיות, שנכתבו על מו"לים ועל אישים הקשורים למו"לות. לצערנו, מעט מדי מו"לים כתבו זכרונות ומעט מדי נחשף עד היום. אהד זמורה הסתיר את יומני אביו במשך שנים ארוכות ורק לאחר פטירתו נתפרסמה עבודה ראשונה המגלה טפחיים מן הרזים שהיו אצורים בהם (שועלי, 2004). בין האוטוביוגרפיות שפורסמו אפשר לציין את ספרה של מייסדת הוצאת "מסדה", ברכה פלאי (1984) "חיים של ברכה" ואת זכרונותיו של המו"ל שלמה שרברק (1955). ביוגרפיות על מו"לים גם הן אינן חזון נפרץ. נציין

כאן את ספרה העשיר של דניה עמיחי-מיכלין (2000) על אברהם יוסף שטיבל, "אהבת אי"ש", המספר את סיפורו של הסוחר המצנט, בעל הוצאת הספרים הנושאת את שמו; שתי ביוגרפיות נכתבו בידי אניטה שפירא (1980, 2008). האחת על י"ח ברנר (2008) שלא היה רק סופר, אלא גם יזם מו"לי נמרץ, והאחרת על ברל כצנלסון, אשר, בצד שלל פעולותיו, הקים את הוצאת "עם עובד" שנים אחדות לפני שנפטר ולפני כן עסק בהוצאה לאור במסגרת "דבר". ספרו של דן לאור, "חיי עגנון" (1998) המסייע להבנת פועלה של משפחת המו"לים שוקן; והביוגרפיה שכתב אנתוני דוד (David, 2003) על חייו של שלמה זלמן שוקן (1877–1959), והתפרסמה באנגלית תחת הכותרת: *The Patron*, ובתרגום לעברית תחת השם הפחות-טעון, "ספר המעשים". ספרו של זאב צחור (1997) על יעקב חזן מסייע בהבנת סיפורה של "ספריית פועלים", ויומניו של מנחם דורמן (1994) שופכים אור על ייסוד הוצאת "הקיבוץ המאוחד".

כאמור, תרומה נוספת למחקר היו ידיעות ומאמרים קצרים בכתבי עת מתקופות שונות (ובעיקר מן התקופה המוקדמת) ששפכו אור על אספקטים כמו נתוני צריכה (ראו לדוגמה חיבוריו של פוגרבינסקי, 1950–1951) או פולמוסים עיקריים, טקסטים שפורסמו בביטאון התאחדות המוציאים לאור בישראל, "הספר בישראל" וידיעות ומאמרים, שפורסמו בעיתונות היומית.⁹

⁹ לגבי שנות האלפיים אציין במיוחד את עיתון "הארץ" ואת הכיסוי הרציני של מיה סלע ולפניה שירי לב-ארי (שהמשיכה לטפל בתחום ב-Ynet ובהמשך ב"מעריב"). הראיונות שערכו והידיעות שהביאו שימשו גם הם בין חומרי הגלם לעבודה זו.

לצד אלו, נציין את הקטלוגים המקיפים שפרסמו בתי הוצאה (דוגמת זה של "עם עובד" לרגל 50 שנה ו-60 שנה להקמת ההוצאה) או קטלוגים חלקיים של בתי הוצאה לאור אחרים, בצד מפתח כללי לקטלוגים, שפרסמה התאחדות הוצאות הספרים בישראל מספר פעמים. האחרונים, כפי שיפורט בהמשך, שימשו כלי עבודה ראשון במעלה. כמו כן, עורכים וחוקרים כתבו לרגל "יום שנה" חגיגי מאמרים קצרים על תולדות ההוצאה. כאן אפשר למנות את חיבורו של נתן שחם על "ספריית פועלים" (לרגל 50 שנה להוצאה) ואת הטקסט שכתבה זהר שביט (2002) שפתח את קטלוג יובל ה-60 של הוצאת "עם עובד".

בצד הטקסטים האקדמיים והעיתונאיים, שהתייחסו לתחום המו"לות, יוזכרו בקצרה חיבורים שונים, שנגעו במתווכי תרבות נוספים. דוגמה לכך הם אלו שבחנו את תפקידם של כתבי העת הספרותיים וביניהם אפשר למנות את ספרו של צמריון (1988) על "המאסף", כתב העת העברי המודרני הראשון, ואת ספרה של גרץ (1988) שעסק ב"גליונות", ב"טורים", ב"מאזנים" ובמוסף לשבתות וחגים של "דבר" בשנות השלושים. חיבורים אחרים בחנו את מקומה של הספרות בתוך העתונות כמו ספרה של גוברין (1973) שעסק במוסף ספרותי לשבועון "חדשות מהארץ" שיצא בשנים 1918–1919 או עבודות של נייגר (1999, 2000, 2003, 2004) שבחנו את מוספי הספרות בתקופת המדינה מהיבטים שונים.¹⁰

¹⁰ חוקרי הספרות העברית רבים, העומדים ברקע לספר זה, בחנו כיוונים שונים במשולש היסטוריה-ספרות-חברה, אך מקומם של מתווכי התרבות, הגורמים העומדים בין היוצר לקורא (ראו בהרחבה בשער הבא), לא ניצבו בחזית מחקרם. ביניהם אמנה את: דן מירון (1987, א, 1987, ב, 1991, 1992, 1999, 2005), גרשון שקד (1978, 1983, 1988, 1993, ב), נורית גוברין (1985), חנן חבר (1984, 1994, 1995, 2007), דן לאור (1989, 1983), רות קרטון-בלום (1994), יצחק לאור (1995), יגאל שוורץ (2005, 2007), מיכאל גלזמן (2007), אבנר הולצמן (2006, 2005, 1999) ואחרים.